

1.5. Методика зіставного мовознавства

Зіставний метод. Прийоми індукції і дедукції в зіставному мовознавстві

Мовознавство, як і кожна наука, у своїх дослідженнях використовує загальнонаукові методи, а також власні, тобто лінгвістичні. Так, у зіставно-типологічних дослідженнях застосовуються, з одного боку, притаманні всім наукам прийоми індукції і дедукції, а з іншого боку — зіставний метод.

Індукція (лат. *inductio* — наведення, збудження) — прийом дослідження, за якого на підставі вивчення окремих явищ робиться загальний висновок про весь клас цих явищ; узагальнення результатів окремих конкретних спостережень.

Наприклад, Р. Якобсон, вивчаючи диференційні ознаки фонем, дійшов загального висновку, що всі диференційні ознаки фонем можна звести до дванадцяти пар. Більшість зіставно-типологічних досліджень якраз ґрунтуються на індуктивному підході до вивчення мовних фактів. Так, порівняння систем голосних у різних мовах виявляє такі їх диференційні ознаки (йдеться про корелятивні ознаки фонем, які самостійно розрізняють хоча б одну пару слів):

	українська	англійська	німецька	французька
Піднесення	+	+	+	+
Ряд	+	+	+	+
Лабіалізація	—	—	+	+
Назалізація	—	—	—	+
Довгота	—	+	+	—

Кожна європейська мова перебуває в межах цих п'яти ознак. Іспанська мова повторить ознаки української, угорська — німецької, польська, крім першої і другої ознаки, використовує назалізацію (q, e). Щодо неєвропейських мов, то вони характеризуються іншими ознаками. Так, голосним арабської мови властива така ознака, як фарингальність (звук утворюється звуженням проходу повітря в порожнині глотки).

Дедукція (лат. *deductio*, від *deduco* — виводжу) — спосіб дослідження, який полягає у переході від загального до окремого; одна з форм умовиводу, за якої на основі загального правила з одних положень як істинних виводиться нове істинне положення.

В основі дедукції лежить аксіома: все, що стверджується щодо всього класу, те стверджується стосовно окремих предметів цього класу. Ілюстрацією може бути такий приклад: у тричленному комплексі SPO (суб'єкт + предикат + об'єкт) математично вираховується шість варіантів порядку слів. Відтак встановлюється, які з тих варіантів представлені в якійсь мові. В українській мові трислівне речення *Хлопчик малює етюд* може реалізуватися в усіх шести варіантах (SPO, PSO, OSP, SOP, POS, OPS), а у французькій мові тільки у двох (першому і шостому, причому шостий у питальному реченні). П'ятий порядок у французькій мові ніколи не реалізується, а другий і четвертий лише у випадку, якщо члени речення виражені службовими придієслівними займенниками.

Індуктивна й дедуктивна методики взаємопов'язані. Індуктивний аналіз повинен завершуватися дедуктивним обґрунтуванням, а дедуктивне визначення має бути підтвержене фактами безпосереднього спостереження.

З дедукцією пов'язане поняття гіпотези (існує навіть термін *гіпотетико-дедуктивний метод*). *Гіпотеза* — це науково обґрунтоване припущення, висунуте для пояснення певного явища або закономірного зв'язку між сукупністю явищ (гіпотеза лінгвальної відносності Сепіра — Уорфа, гіпотеза лінгвальної доповняльності, маррівська гіпотеза чотирьох елементів — сал, бер, йон, рош тощо).

Зіставне мовознавство є окремою науковою парадигмою (поряд із порівняльно-історичним, структурним тощо). Як правило, кожна наукова парадигма (лінгвістичний напрям) пов'язана із власним методом дослідження. Таким методом для зіставного мовознавства є зіставний (його ще називають контрастивним, зіставно-типологічним і синхронно-порівняльним).

Зіставний метод — сукупність прийомів дослідження і опису мови шляхом її системного порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки на фоні спільних рис.

Цей метод спрямований передусім на виявлення відмінностей між двома чи більше мовами (унікалій), хоча й не ігнорує їхніх спільних рис. Він є ніби зворотним боком порівняльно-історичного: якщо порівняльно-історичний метод має на меті встановлення відповідностей між зіставляваними мовами, то зіставний передусім

шукає відмінності. Застосовується цей метод до будь-яких мов безвідносно до їхньої генетичної, типологічної та ареальної належності для аналізу співвідношення їхніх структурних елементів і структури в цілому переважно на синхронному зрізі з урахуванням усіх факторів їхньої взаємодії, взаємопроникнення і взаємовпливу на всіх мовних рівнях. Щоправда, останнім часом зіставний метод використовується і на часовій осі (зіставляються два історичні періоди однієї й тієї самої мови). Це так звана внутрішньомовна конфронтація. У цьому випадку до завдання дослідника входить порівняння різних синхронних зрізів історії мови, які відображають різні стадії її розвитку. Він дає змогу визначити факти і явища, які мають аналогічні функції в зіставлюваних мовах, а також те місце, яке вони займають у своїй мікросистемі. Так, в англійській мові назви діяча утворюються за допомогою суфікса *-er* (суфікс *-er* є ядром мікросистеми засобів, які служать для утворення іменників діяча, причому він має широкі можливості утворення іменників від основи будь-якого дієслова). У турецькій мові більшість імен діяча утворено за допомогою суфікса *-ci* та його варіантів *-ci*, *-cu*, *-cü*, але словотворчі можливості цього афікса обмежені характером основи (поєднується тільки з іменними основами) і наявністю інших афіксів діяча: *-daş (-taş)*, *-li (-li, -lu, -lü)* та ін.

В українській мові існує ряд суфіксів діяча, які утворюють певну мікросистему (*-тель, -ник, -щик, -ак, -ач, -ист, -ець, -ик, -аль* тощо), однак тут нема чітко вираженого суфікса діяча, який був би ядром системи, як англ. *-er*.

Наведені приклади засвідчують, що мікросистеми словотвірних засобів для творення імен діяча в різних мовах не тільки не однакові за складом компонентів, а й займають у них різні місця.

Зіставлення є способом поглибленого пізнання системно-функціональних закономірностей мов.

Іноколи трапляються випадки протиставлення зіставного і типологічного методів. Так, К. Горалек називає три методи порівняльного вивчення мов: історичний, типологічний і зіставний [Horálek 1960: 11—12]. Насправді це один метод. Різниця між ними полягає не в способі дослідження, що становить сутність методу, а в меті та обсязі залучених до аналізу мов (зіставляється велика кількість мов і на основі зіставлення виявляються типологічні ізоглоси, які дають змогу згрупувати

досліджувані мови в опозитивні групи — мови, які мають певну типологічну ознаку, і мови, які її не мають). Наприклад, якщо прийняти за типологічну константу наявність/відсутність категорії відмінка, то всі відомі мови поділяються на дві типологічні групи — мови з системою відмінювання і мови без системи відмінювання.

Ефективність зіставного методу залежить від коректності його застосування, тобто від того, що зіставляється і в який спосіб. Залежно від спрямованості, за Р. Штернеманом, розрізняють односторонній і двосторонній (багатосторонній) зіставний аналіз [Штернеманн 1989: 153]. За *одностороннього підходу* вихідним пунктом виступає одна з порівнюваних мов. Міжмовне порівняння здійснюється в напрямі «вихідна мова — цільова мова». Вихідна мова виконує роль системи співвідносних понять опису цільової мови. Такий підхід виявляє значення лексичних і граматичних явищ вихідної мови, які відображаються на рівні значень цільової мови і охоплюють ті засоби цільової мови, які вона має для передавання значень вихідної мови. Спочатку встановлюється структура значення певної одиниці у вихідній мові, тобто проводиться семасіологічний аналіз, а відтак ця одиниця проєктується на площину значень цільової мови. Наприклад:

		when (часове значення)
нім. <i>wenn</i> — англ.	⟨	
		if, in case (умовне значення)
франц. <i>homme</i> — нім.	⟨	
		Mensch «людина»
		Mann «мужчина, чоловік»

Односторонній підхід нагадує спосіб укладання двомовного словника: для слова вихідної мови добирають еквівалентні кореляти цільової мови: укр. *весна* — нім. *Lenz* (поетичне або/і іронічне), *Frühling* (поетичне, образне), *Frühjahr* (нейтральне); укр. минулий час — нім. імперфект, перфект, плюсквамперфект. Результати одностороннього аналізу не є оборотними (reversible). Коли «перевернути» односторонню процедуру, то матимемо іншу картину.

Якщо опис здійснювати в термінах цільової і вихідної мов, то потрібні ще два типи операцій: 1) додавання правил у тих випадках, коли їх немає у вихідній мові,

але є в цільовій. Так, при зіставленні німецької мови як цільової та англійської як вихідної необхідні додаткові правила, які пояснюють узгодження іменника й прикметника в граматичному роді, наприклад у словосполученнях *ein junger Mann* «молодий чоловік» (*junger* — чоловічий рід, однина, узгоджується з *Mann*); *ein kleines Kind* «маленька дитина» (*kleines* — середній рід, однина за узгодженням з іменником *Kind*); 2) зняття правил у тих випадках, коли у вихідній мові проводиться певне граматичне розрізнення, а в цільовій мові — ні. Пор., наприклад, побудову скороченої частини диз'юнктивного запитання в англійській і німецькій мовах. В англійській мові існують особливі правила вибору дієслова (*do, be, have, will* тощо) і повторення підмета, тоді як у німецькій мові вони відсутні: англ. *He has read the book, hasn't he?* «Він прочитав книжку, чи не так?», *You have read the book, haven't you?* «Ви прочитали книжку, чи не так?» — нім. *Er hat das Buch gelesen, nicht war? Du hast das Buch gelesen, nicht war?*

За двостороннього (багатостороннього) підходу основою зіставлення є «третій член» (*tertium comparationis*) — певне позамовне поняття, не належне до жодної із зіставляваних мов явище, дедуктивно сформульоване метамовою, і простежуються способи його вираження в зіставляваних мовах. Цінність двостороннього підходу в тому, що він дає змогу виявити всі мовні засоби вираження чогось. Наприклад, якщо дослідника цікавлять засоби вираження дії, яка відбудеться в майбутньому, в німецькій, французькій і англійській мовах, то він виявить, що в німецькій мові для цього використовують: 1) футурум (*Ich werde kommen morgen* «Я прийду завтра»), презент у значенні футурума (*Ich komme morgen*); в англійській — 1) Future indefinite (*I shall come tomorrow*), 2) Future continuous (*I'll be coming tomorrow*), 3) Future з *to be going to* (*I'm going to come tomorrow*), 4) Present у значенні Future (*I go tomorrow*), а у французькій — 1) Future simple (*Je viendrai*), 2) Présent у значенні майбутнього часу (*Je vais au théâtre après-demain* «Післязавтра я йду до театру»), 3) *aller* + інфінітив (*Je vais venir* «Я зараз прийду»). Отже, за двостороннього підходу досягається вичерпний опис досліджуваного явища. Оскільки лексичні та граматичні одиниці переважно є багатозначними, то за цього підходу враховуються лише ті значення, які від-

повідують основі порівняння. У випадку футурума це стосується його значення «майбутнє», а не інших темпоральних і модальних значень, які також можуть виражатися цією граматичною формою. Наприклад, значення модального (передбачуваного, можливого) теперішнього (*Er wird wohl schlafen = Er schläft wohl* «Він, напевно, спить») або значення спонукального (*Du wirst jetzt gehen* «Ти зараз підеш»). Форма презенса в даному випадку розглядається тільки у значенні майбутнього часу, її основне значення («теперішнє») тут зовсім не враховується [Штернеманн 1989: 145—150].

Обидва підходи мають переваги й недоліки. Перевага одностороннього підходу в тому, що він обходиться без метамови, а недоліком є те, що зіставлення може проводитися тільки в одному напрямі (образ другої мови в дзеркалі першої). Перевагою двостороннього підходу є те, що обидві мови рівноцінні, а недоліком — те, що порівняння спирається на метамову, якої поки що немає (існують різні пропозиції).

Розмежування одностороннього і двостороннього підходів зближується з відмінністю між семасіологічним і ономасіологічним підходами. За семасіологічного підходу факти розглядають від форми до змісту, за ономасіологічного — від змісту до форми.

Проблема мови-еталона порівняння (*tertium comparationis*)

Ефективність контрастивного аналізу залежить від вдало вибраного еталона (основи порівняння, спільного знаменника), на основі якого визначається реалізація певної ознаки. Тому дослідники-контрастивісти вважають, що для цього необхідна особлива метамова. Метамова, як правило, не відображає жодної з реально наявних мовних систем, а втілює в собі якийсь ідеальний тип, що служить інструментом порівняння реальних систем. Така метамова повинна мати імена всіх одиниць і властивостей мов — об'єктів дослідження (у ній мають бути представлені універсальні властивості всіх мов), вираження для різних характеристик цих мов і бути зручною для зіставлення з усіма мовами. В ідеалі метамова має бути універсальною для порівняння систем різних мов (відомих і невідомих). Конкретні мови уяв-

ляються як вияви мови-еталона і виводяться з неї. Характеристика конкретної мови полягає у вказівці на шлях переходу до неї від мови-еталона. Порівняння мов із єдиною мовою-еталоном позитивно вплинуло б на результати дослідження — дало б змогу отримати однорідні результати, які б легко піддавалися зіставному порівнянню. У такому разі сукупність відмінностей від мови-еталона становила б специфічну характеристику досліджуваної мови. Однак такої мови ще не сконструйовано. Одні вчені уявляють її як суму абстрагованих дефініцій, «котрі пояснюють будову всіх мов без їхніх типологічних відмінностей» [Рождественский 1969: 40], інші — як «систему ознак і правил, що існує незалежно від конкретних мов і прийнята гіпотетично-евристично» [Helbig 1973: 173]. На практиці в ролі метамови найчастіше використовують одну з мов (порівнювану або якусь третю). Наприклад, при зіставленні англійської та української мов можна відштовхуватися від обох. Зіставний опис при цьому буде значно різнитися. Якщо взяти англійську мову за основу, то важливо буде з'ясувати, які засоби має українська мова для передавання значень англійських артиклів. Якщо відштовхуватися від української мови, то необхідно з'ясувати, як в англійській мові передаються значення українських видових форм дієслова. Отже, зіставлення з якоюсь мовою, умовно прийнятою за еталон, не має абсолютного характеру і дає відносні результати, які не завжди є надійною підставою для висновків. Правда, саме шляхом порівняння рідної мови як вихідної (еталона) з іноземною можна повно і легко виявити контрасти (аморфні риси), але в такий спосіб не можна виявити діалектику всезагального, особливого й одиничного і не можна побудувати однаковий опис мови-об'єкта. У багатьох випадках така мова-еталон не буде мати найменувань для властивостей мови-об'єкта (категорію означеності/неозначеності в німецькій чи в англійській мовах не можна описати через систему української мови, а категорію виду української мови — через систему англійської, німецької, французької чи італійської мов).

Інколи в ролі мови-еталона використовують якусь реальну третю мову. Так, угорський мовознавець К. Керестеш у дослідженні англійських прийменників і угорських післяйменників обрав як еталон для порівняння латинську мову. Б. А. Успенський у ролі мови-еталона

пропонує розглядати ізолятивні (в його термінології — аморфні) мови, які, на його думку, мають найпростішу структуру і в яких чітко і послідовно виражені для всіх мов інваріантні значення. Він, зокрема, показує, що синкретично представлені в закінченнях флективних мов граматичні значення можна подати лінійно. Наприклад: *стол-а* «іменник × родовий відмінок × однина». Такому опису відповідає реальна будова аглютинативних мов, де значенням кожного суфікса є одна грамама. Так аглютинативна будова виявилась метамовою для флективної. Зняттям відмінностей між лексичними і граматичними значеннями представлення останніх як значень деяких самостійних слів дає перехід від аглютинативної структури до ізолятивної, яка є метамовою для аглютинативної. За Успенським, структуру будь-якої мови можна охарактеризувати за схемою: ізолятивна структура + введення обов'язкових службових елементів + поширення обов'язкових службових елементів + введення алгоритму узгодження + синтетизм елементів. Однак ізолятивні мови за своєю структурою значно складніші від того ідеалу, до якого повинна наближатися мова-еталон. Тому нині робляться спроби сконструювати якусь апріорну систему мови, яка б могла виступати як мова-еталон.

На думку В. Г. Гака, існує три головні основи для порівняння: 1) одна з зіставлюваних мов; 2) сконструйована індуктивно на основі зіставлюваних мов мова-еталон, яка має всі значення, що реалізуються хоча б в одній із них; 3) абсолютна мова-еталон, що містить категорії форм і значень, виявлених дедуктивно.

За сферою (широотою) використання розрізняють *мінімальну мову-еталон* (її можна застосувати в дослідженні обмеженої кількості мов) і *максимальну* (має відносно необмежене застосування і здатна визначати лінгвістичні універсали).

За характером структурної організації і змістовим наповненням виокремлюють анкетні та редуційні мови-еталони. *Анкетні мови* дають перелік усіх об'єктів реальних мов та їх ознак і характеризують мови методом вказівки на те, які ознаки і в яких комбінаціях властиві об'єктам певної реальної мови. Прикладом може служити матрична форма дихотомічної фонології Р. Якобсона, Г. Фанта і М. Халле, в якій кожна фонема

будь-якої мови описується стосовно дванадцяти парних розрізняювальних ознак.

У редуційній мові-еталоні ознаки об'єктів певним чином упорядковані, тому опис кожного об'єкта досягається послідовним уточненням його характеристики, введенням усе конкретніших ознак. Звичайно виділяють мінімум ознак, що утворюють ядерну систему, з якої шляхом додавання ознак виводяться системи конкретних мов. Редуційна мова-еталон не тільки дає економніші описи, а й більше відповідає вимогам до метамови. Оскільки ізоморфізм мов є сукупністю їх інваріантних властивостей, мова-еталон насамперед повинна відображати ці інваріантні властивості, даючи основу для подальшого переліку мовного аломорфізму.

У значенні «мова-еталон» часто використовують синонімічний термін *tertium comparationis* «третій член порівняння», або *основа зіставлення*. Ці терміни є ширшими, оскільки охоплюють не тільки природну чи штучно сконструйовану мову, а й вужчі, конкретніші об'єкти як основу порівняння, наприклад якусь поняттєву категорію (причинність, посесивність, модальність, збірність, детермінація, зворотність тощо). Їх часто не зовсім коректно називають мовою-еталоном, однак це не мова, а лише основа порівняння, третій член, поняття, на основі якого простежуються способи його вираження в зіставлюваних мовах. У подібних випадках слід використовувати терміни *основа порівняння*, або *tertium comparationis*. Так, еталонний характер має поняття семантичного поля і пов'язане з ним поняття семантичного множника — семи (для лексики), а також поняття функціонально-семантичного поля (для системи мови в цілому). Наприклад, поле часу, каузативності, особи тощо. Виділення семантичного і функціонально-семантичного поля дає змогу розглядати специфіку його структурування в різних мовах і розподіл його значень між різними мовними рівнями як особливу й індивідуальну рису кожної окремої мови (пор. функціонально-семантичне поле часу в українській і німецькій чи англійській мовах). Так, О. Л. Зеленецький і П. Ф. Монахов у підручнику з порівняльної типології німецької й російської мов еталоном порівняння обрали саме семантичне поле.

Отже, основа порівняння може варіюватися залежно від того, що досліджується, — мова загалом, певний її рівень, функціонально-семантичне поле тощо. Так, сто-

совно синтаксичного рівня, вважає К. Джеймс, третім членом порівняння (*tertium comparationis*) може стати відмінкова граматики Ч. Філмора. Її закрита універсальна множина категорій дає точку відліку для будь-якої пари речень, структури яких порівнюються. Той факт, що пара структур порівнюваних мов, незважаючи на поверхневі відмінності, може бути зведена до однієї спільної відмінкової конфігурації, служить виправданням здійсненого порівняння: ця відмінкова структура є *tertium comparationis*. А оскільки поверхневі структури виводяться з глибинної відмінкової конфігурації за допомогою трансформацій, то можна використати всі переваги трансформаційного підходу. До того ж апарат глибинних відмінкових конфігурацій настільки простий і прозорий, що може бути легко використаний [Джеймс 1989: 265—266].

Як *tertium comparationis* у зіставленні мов можуть виступати окремі концепти (такі дослідження широко практикуються), пропозиції (семантичні інваріанти, спільні для всіх членів модальної і комунікативної парадигм речень і похідних від них конструкцій), моделі ситуацій і цілісних текстів, при цьому враховуються етнокультурні особливості зіставлюваних мов, соціальні, вікові, ситуативні співвідношення учасників акту спілкування.

Отже, як основу зіставлення використовують найрізноманітніші засоби: спеціально створену штучну мову, або символічну мову, що складається із загальних штучних правил; певну окрему мову з добре розвинутою системою; певну систему; лінгвістичну (граматичну, семантичну тощо) категорію; певні диференційні ознаки; певне граматичне правило; певне семантичне поле; фонетичні, морфологічні, синтаксичні та інші моделі; певний метод; мову-посередник при перекладі; типологічну категорію та ін.

Принципи зіставних досліджень

Щоб коректно виконати зіставний аналіз, необхідно дотримуватися певних принципів. В. Д. Аракін виділяє три принципи зіставного аналізу: принцип системного підходу до опису подібностей і відмінностей; принцип опори на змістову основу зіставлюваних явищ (семантичний принцип); принцип врахування функціональних особливостей зіставлюваних одиниць.

Принцип системного підходу. Він полягає в тому, що кожне явище слід розглядати в системі, тобто у його зв'язках з іншими явищами тієї системи, до якої воно належить. Порівнювати можна парадигматичні групи (підсистеми, поля, лексико-семантичні групи, синонімічні ряди тощо). На думку У. К. Юсупова, повний зіставний опис можна отримати, поєднуючи малосистемний (поєднуються малі системи мов), трансляційний (визначаються міжмовні еквіваленти), польовий (порівнюються семантичні, асоціативні, синтаксичні, словотвірні, функціонально-семантичні та ін. поля), логічний (засоби вираження поняттєвих категорій) і денотативний (порівнюються «смаки», тобто віддання переваги чому-небудь) [Юсупов 1988: 9]. Лінгвісту важливо з'ясувати, що в мові зумовлено внутрішньосистемними зв'язками, а що — позамовною дійсністю. Водночас не можна забувати про можливість передавання одних і тих самих значень засобами, які належать до різних мовних рівнів. Так, в українській мові дія, що почалася в минулому і триває в момент мовлення, може бути виражена тільки на лексичному рівні (*Іван продовжує працювати*), а в англійській мові — на лексичному і морфологічному (*John continues to work* і *John has been working*). Каузативність у тюркських мовах виражається одиницями морфемного рівня, а в англійській мові — словами або словосполученнями. Оскільки кожна мова по-своєму (своїм способом) кодує (концептуалізує й категоризує) дійсність, то для встановлення еквівалентних співвідношень необхідно враховувати всі різнорівневі засоби вираження в кожній із зіставляваних мов. Існує гіпотеза про рівновагу між простотою одних і складністю інших частин мовної системи (А. Мейє, В. Брьондаль, Л. В. Щерба та ін.). Зокрема, наявний зв'язок між довжиною слова і структурою складу, між односкладністю слова і наявністю музикального наголосу, між кількістю фонем і середньою довжиною морфем, між будовою морфеми, складу і слова, між фонетичною структурою слова і способами вираження в ньому граматичних значень. Деякі лінгвісти врахування міжрівневих зв'язків виокремлюють як принцип.

Принцип опори на змістову основу порівнюваних явищ (семантичний принцип). Перші контрастивні дослідження мов ґрунтувалися на зіставленні мовних форм, адже формальні розбіжності знаходяться «на по-

верхні мови», становлять легко доступний для огляду закритий склад елементів (особливо коли йдеться про фонологічний, морфологічний і синтаксичний рівні мови), через що їх не важко виявити та описати. Невипадково перші типологічні класифікації мов ґрунтувалися на морфологічних ознаках, пізніше здійснено спроби типологічних класифікацій на основі синтаксичних ознак, а відтак — фонологічних. Формальний підхід у зіставних дослідженнях у другій половині ХХ ст. стимулювався структуралістським напрямом у мовознавстві, для якого на перших порах його існування було притаманним нехтування семантикою, навіть заперечення її як повноправної сфери лінгвістики. Однак посилена увага до форми, яка характеризувала мовознавство з часу його виникнення і була цілком природною на початковому етапі, не є виправданою нині.

Не заперечуючи наукової вартості дослідницького підходу від форми до змісту, його не можна вважати самодостатнім. Недоліком зіставлень на формальній основі є те, що так неможливо вичерпно розкрити специфічні особливості зіставляваних мов і нерідко викривлено висвітлюються мовні факти: відштовхуючись лише від форм певного (наприклад, морфологічного) мовного рівня, іноді доводиться констатувати, що в одній із зіставляваних мов відсутні засоби вираження якогось значення, а насправді те, що в одній мові виражено граматичними засобами, в іншій виражається лексично або засобами, які знаходяться не на поверхні граматичної структури мови (йдеться про приховані граматичні категорії — граматичні сигнали, імпліцитно наявні в синтаксичних сполученнях і семантиці слів, що свого часу були відкриті Б. Уорфом і Е. Кошмідером).

Уперше на несамодостатність підходу від форми до змісту вказав Л. В. Щерба. Він акцентував на необхідності застосування семантичного принципу в зіставних дослідженнях. Учений обґрунтував підхід від семантики до її вираження і віднесення різнорівневих засобів вираження до семантичного інваріанта. Якщо традиційна граматики описувала мовні явища від форми до змісту, то Л. В. Щерба запропонував протилежний підхід. Цей підхід відображений у його вченні про пасивну й активну граматику. «Пасивна граматики вивчає функції, значення структурних елементів даної мови, виходячи з форми, тобто з їхнього зовнішнього боку. Актив-

на граматику навчає вживання цих форм» [Щерба 1974: 333]. Активну граматику автор вважає ефективнішою, відводить їй першорядне місце, таким чином утверджуючи провідну роль принципу дослідження від семантики до форми.

Останнім часом стає популярною думка про те, що найпродуктивнішою основою для порівняння мов є семантика. Її, зокрема, висловлюють Ф. Груча, С. Сятковський, В. М. Ярцева і О. В. Бондарко. Останній висунув ідею так званої інтенціональності, під якою він розуміє відношення між значенням мовних засобів і смисловим змістом висловлення, яке відображається у правилах такого типу: «Якщо мовець хоче виразити..., він повинен вжити...».

Переорієнтація мовознавчих досліджень на семантичний ґрунт є закономірною, бо без вивчення мовного змісту не можна адекватно представити структуру мови загалом. Необхідність семантичного принципу в контрастивних лінгвістичних дослідженнях зумовлена кількома причинами: 1) незаперечним нині є положення про примат мовного змісту над формою; 2) найновіші дослідження вказують на первинність у слові лексичного і вторинність граматичного, що впливає з більшої глибини граматичної абстракції порівняно з лексичною. Тому природно вбачати, що саме в лексичі приховані фундаментальні риси мовної структури, які зумовлюють наявність багатьох специфічних ознак на інших рівнях мови. Так, на матеріалі різноструктурних мов доведено залежність морфологічних і синтаксичних особливостей мови від реалізованих у ній принципів структурної організації лексики [Климов 1983: 34]; 3) у зіставних дослідженнях, де різноманітний емпіричний матеріал позбавляє мовознавця можливості вибору якихось стабільних точок відліку, саме семантичний фактор дає змогу знайти ґрунт для зіставлення, стати вихідною точкою для досліджень від третього члена порівняння, тобто бути *tertium comparationis* у зіставних дослідженнях. У такий спосіб буде припинено дискусію щодо мови-еталона для зіставних студій. Опора на семантику сприятиме розкриттю максимально широкої сукупності системно зумовлених структурних характеристик мови, що в свою чергу дасть змогу пролити світло на проблему взаємовідношення мови і мислення.

Отже, семантичний (змістово-функціональний) під-

хід до мови є найбільш плідним у царині зіставно-типологічного опису мов. Його можна застосовувати не тільки для тих мовних рівнів, що мають двосторонні одиниці, а й до фонологічного рівня, який не має плану змісту. Такі одиниці до цього часу, як правило, порівнювалися на основі їхніх дистинктивних ознак, їхньої звукової реалізації. Однак фонема корелює з морфемами, та й загалом будь-які фонологічні засоби існують для того, щоб уможливити функціонування мовних структур, які беруть участь у передаванні смислу і повинні розглядатися саме з цього погляду. Це ж стосується інтонації та наголосу. Інтонація корелює з синтаксичною семантикою, а наголос — з лексичною і морфологічною семантикою.

Щодо морфології і синтаксису, то їхні категорії мають суто семантичний характер. Має рацію Е. Бенвеніст, акцентуючи на тому, що синтаксис повинен порівнюватися на глибинному, тобто семантичному, рівні.

Змістовий підхід до зіставного вивчення лексики, здавалося б, не потребує обґрунтування. Однак у цій найбільш семантичній ділянці мови зіставна семантика знаходиться на початковій стадії, що зумовлено відсутністю методики дослідження лексичного матеріалу, також специфікою лексико-семантичної системи (її відкритим характером, труднощами встановлення стійких системних рис). Мовні зіставлення не завжди мають системний характер. Часто порівнюються ізольовані факти. Навіть коли об'єктом дослідження є лексико-семантичні поля, це ще не дає реальної картини вираження певних значень у зіставлюваних мовах, оскільки значення можуть бути виражені в зіставлюваних мовах не на одному й тому самому рівні або виступати в одній із мов як приховані категорії.

Цей недолік у зіставному дослідженні семантики може бути подоланий застосуванням запропонованої О. В. Бондарком методики зіставлення функціонально-семантичних полів — угруповань граматичних і лексичних одиниць, що ґрунтуються на певній семантичній категорії, а також різних комбінованих (лексико-синтаксичних та ін.) засобах певної мови, які взаємодіють на основі спільності їх семантичних функцій або більш вузьких функціонально-семантичних об'єднань (наприклад, функціонально-семантичного поля фазовості чи тільки підполя починальності) [Бондарко 1988: 12—19]. Оскільки третім членом зіставлення

тут виступає семантична категорія, то це дасть змогу виявити специфіку кодування в порівнюваних мовах одного й того самого концепту, однієї й тої самої пропозиції тощо. Такий підхід враховує весь діапазон різнорівневих засобів вираження певного значення в кожній із зіставлюваних мов.

Бондарко вважає, що зіставні дослідження повинні ґрунтуватися на семантичній категорії, функціонально-семантичному полі і категоріальній ситуації. Семантична категорія — незалежна від конкретного формального вираження інваріантна семантична константа (наприклад, якість, кількість, визначеність/невизначеність, градація, посесивність, аспектуальність, темпоральність, таксис, модальність, персональність тощо). Семантичні категорії є універсальними. Функціонально-семантичне поле — двостороння одиниця, що об'єднує інваріантне значення і різнобічні формальні засоби його вираження. На відміну від семантичної категорії функціонально-семантичне поле відображає специфічну побудову і специфічне функціонування семантичної категорії у порівнюваних мовах. Ка — основа для парадигматичного узагальнення функціонально-семантичного поля. Це виражена різними засобами висловлення типова змістова структура, що ґрунтується на певній граматичній категорії й утвореному нею в даній мові функціонально-семантичному полі. Вона являє собою один із аспектів загальної ситуації, передаваної висловленням, одну з категоріальних ознак. Так, статальність розкривається в семантичній структурі статальної ситуації, яка містить конкретніші конститутивні ознаки, такі, як незмінність ситуації протягом певного періоду, тривалість, неконтрольованість ситуації суб'єктом. Зіставний аналіз проводиться саме на основі розрізнуваного матеріалу ідентичних ситуацій порівнюваних мов.

Контрастивні дослідження дотепер, як правило, проводилися шляхом однобічного аналізу, і вихідним пунктом була одна з порівнюваних мов. За такого підходу дослідник змушений відштовхуватися від форми. Крім того, результати, отримані внаслідок однобічного аналізу, не можуть бути об'єктивними й вичерпними, оскільки в цій ситуації друга мова розглядається в дзеркалі першої. Коли в основу контрастивного аналізу буде покладено семантичний принцип, тобто за основу

порівняння буде взято семантичні категорії, то дві мови аналізуватимуться під одним кутом зору і результати дослідження стануть значно об'єктивнішими і повнішими.

Методика такого аналізу передбачає кілька послідовних етапів: 1) визначення семантичної категорії, за якою здійснюватиметься зіставлення; 2) встановлення засобів вираження досліджуваної семантичної категорії в межах функціонально-семантичного поля в зіставлюваних мовах; 3) зіставлення функціонально-семантичних полів порівнюваних мов з метою виявлення ізоморфних і аломорфних ознак; 4) встановлення міжмовних кореляцій (відношень збігу, розбіжностей, міжмовних лакун та способів їх компенсації тощо). Повний зіставний аналіз повинен завершуватися інтерпретацією мовних контрастів етнокультурними, соціально-історичними та іншими особливостями зіставлюваних мов.

Принцип врахування функціональних особливостей зіставлюваних одиниць. Цей принцип пов'язаний з попереднім, оскільки нерідко значення інтерпретується як функція, і навпаки. Однак часто одиниці з подібним значенням функціонально нетотожні в різних мовах, що пов'язано з їх місцем у системі мови, соціальними, етнокультурними та іншими причинами. Так, однакові функції можуть виконувати одиниці різних мовних рівнів (це можна виявити як в одній і тій самій мові, так і при зіставленні двох мов). Тому зіставлення слід досліджуваних основі функціональної подібності фактів досліджуваних мов. Як зауважує В. М. Ярцева, «врахування всієї тріади «форма — функція — значення» забезпечує ту змістовність типологічного аналізу мов, яка відповідає вимогам сучасної науки» [Ярцева 1985: 12].

Крім цих трьох головних принципів, деякі вчені виділяють ще принцип термінологічної адекватності (створення адекватної термінології, яка б мала спільні дефініції); принцип достатньої глибини порівняння (виявлення всіх суттєвих подібностей і відмінностей); принцип урахування спорідненості й типологічної близькості (при порівнянні близькості споріднених і типологічно подібних неспоріднених мов можливості застосування малосистемного підходу розширюються, а при порівнянні типологічно неподібних мов — звужуються); принцип урахування позитивного і негативного перенесення лінгвістичних знань (лінгвістичні знання,

здобуті в дослідженнях однієї мови, допомагають у дослідженні іншої мови, однак не можна приписувати ознаки однієї мови іншій); принцип двостороннього порівняння (за такого порівняння в поле зору потрапляють особливості двох порівнюваних мов); принцип урахування функціональних стилів; принцип територіальної обмеженості (для зіставної лінгвістики просторове розміщення мов не має значення).

Отже, ефективність контрастивного аналізу мов великою мірою залежить від дотримання принципів, на яких повинні ґрунтуватися зіставні дослідження.

Рівні й аспекти зіставного дослідження

У мовознавстві розрізняють рівні мови, які досліджують, і рівні дослідження мови. У першому випадку йдеться про об'єкт дослідження. Так, об'єктом зіставного аналізу можуть бути одиниці будь-якого рівня мови — фонологічного, морфологічного, синтаксичного й лексико-семантичного. Щоправда, чистоту рівневого підходу не завжди можна витримати, бо те, що в одній мові виражається засобами одного рівня, в іншій мові може виражатися засобами іншого рівня. Як ілюстрацію цього положення можна навести способи вираження запитання і ствердження в російській і англійській мовах. У російській мові запитання і ствердження можуть різнитися інтонаційно, а в англійській граматично за допомогою допоміжного дієслова *do*: *Вы знаете, где магазин?* *You know where the shop is.* *Do you know where the shop is?* Такі явища К. Джеймс називає міжмовними ранговими зсувами. Якщо, наприклад, порівняти російсько-англійську пару *Он|а до|чит|а|л|а эту книгу* і *She has finished reading this book*, то зсув тут виражається в тому, що в російському реченні чотири слова і десять морфем, а в англійському — шість слів і вісім морфем [Джеймс 1989: 234].

Рівні дослідження мови — це рівні мовної організації, що рівнозначне рівню абстракції. Наприклад, зіставні дослідження можна проводити на емічному (рівень структури мови) і етичному (рівень мовлення) рівнях. Оскільки однією з вимог контрастивних досліджень є системний підхід, то перевага надається емічному рівневі. Е. Косеріу розрізняє чотири рівні зіставно-

го аналізу: рівень типу мови (рівень принципів структури в конкретній мові, тобто види й категорії функцій і способів, розглянутих у їх взаємозв'язку); рівень системи мови; рівень мовної норми; рівень функціонування мовної одиниці в тексті. Можна порівнювати мови на будь-якому з цих рівнів, однак для теорії і практики перекладу слід віддавати перевагу зіставленню на рівні тексту, коли виявляється єдність функції різних елементів, які займають різне місце в рівнях мовної системи. У зв'язку з цим доцільним є розрізнення трьох аспектів семантичної структури тексту: смисл, значення і позначення. Смисл реалізується в тексті, він охоплює і позамовні компоненти, різного роду конотації культурного характеру тощо. Значення — зміст мовного знака, позначення — використання знака стосовно певного денотата. Функціональний аспект контрастивної лінгвістики для перекладу є важливішим, ніж системний.

В. Г. Гак виділяє такі три аспекти (рівні) зіставного дослідження: 1) вираження (наприклад, утворення множини, форм роду, формальні особливості порядку слів); 2) зміст (наприклад, граматична категорія стосовно обсягу її значень: граматична категорія може бути в двох мовах, але кількість субкатегорій і обсяг їх значень можуть не збігатися); 3) функціонування (так, однина і множина можуть у зіставлюваних мовах використовуватися по-різному). Як аспекти він розглядає ще семасіологічний (як використовується мовна одиниця) і ономасіологічний (якими засобами виражаються однакові значення в зіставлюваних мовах) підходи.

Етапи зіставного аналізу

Зіставлення здійснюється в кілька етапів: точний і повний опис систем зіставлюваних мов; зіставлення цих систем; контрастивні спостереження (висновки).

1. Точний і повний опис зіставлюваних мов. Цей етап вважають необхідною умовою для успішного конфронтативного порівняння. Причиною незадовільного стану зіставних досліджень насамперед є те, що лінгвіст-контрастивіст повинен «наверстати» опис досліджуваних мов. До опису ставляться конкретні вимоги. Він повинен бути здійснений на базі єдиної граматичної теорії, на основі одного й того самого методу, за однією моделлю, з використанням однакової техніки й одного й

того самого поняттєвого апарату. Саме в такому сенсі говорять про теоретичну, методологічну й термінологічну зіставлюваність описів. Не можна одну мову описувати, наприклад, на основі генеративної граматики, а іншу — на основі дескриптивної чи функціональної. Отже, зіставленню передуює внутрішньосистемний аналіз, який виявляє суттєві системні закономірності, які використовуються як основа для порівняння у міжсистемному зіставленні.

2. Встановлення зіставлюваності на різних рівнях (точки відліку при зіставленні). Цей етап необхідний для того, щоб не зіставляти незіставляване. Тобто для зіставлення годиться тільки опис зіставного типу (опис, спрямований на зіставлення). Категорії зіставлюваних мов співвідносяться не прямо. Категорії однієї мови часто відповідають іншим категоріям іншої мови. Інколи вони не мають прямих, а часом — жодних відповідників у граматиці іншої мови; вони можуть мати відповідники в інших підсистемах. Так, при порівнянні часової системи в українській і німецькій мовах необхідно врахувати слов'янську категорію виду. Не можна порівнювати системи часів і без залучення лексичних одиниць, які мають темпоральне значення. Суть зіставного вивчення можна визначити як системно-функціональне зіставлення ізофункціональних одиниць незалежно від того, до якого рівня мовної системи вони належать. Процедура зіставлення ґрунтується на єдиному принципі: зіставлявані об'єкти розглядають як функціональні системи, порівняння яких здійснюється на основі ознак, релевантих для внутрішньої організації і функціонування цих систем. Описуються не просто одиниці, конструкції тощо, а їх функції. Якщо дві мови не можуть бути описані за однією моделлю, то шукають еталон порівняння, який би поєднував ознаки аналізованих одиниць обох мов.

Мета зіставного аналізу — встановлення співвідношення між мовними явищами, відповідностей, або кореспонденцій. Відповідність різномовних явищ визначається на основі спільної певної їхньої ознаки. Елементи різних мов, що перебувають у певному відношенні до даної ознаки, вважаються компарабельними. Ті явища обох мов, які не є компарабельними і не складають відповідності, вивчати цим методом неможливо.

При зіставленні двох мовних систем основною одиницею конфронтації є пара еквівалентів (кореляція ек-

вівалентів). Зіставна характеристика співвідносних міжмовних одиниць (корелятивів) зводиться до встановлення відповідності (аналогії) і відмінності (контрасту). Поняття відповідності пов'язане з поняттям еквівалентності. Однак однозначного тлумачення поняття еквівалентності в зіставній лінгвістиці нині немає. Деякі мовознавці, наприклад польський мовознавець С. Сятковський, прирівнюють еквівалентність до тотожності. Він вважає, що еквівалентними, тобто абсолютно тотожними, є рос. *строить* і польськ. *budować*. Але ця пара корелятивів не є тотожною (польськ. *budować swoje nadzieje* перекладається російською мовою не як *строить надежды*, а як *возлагать надежды*). Сама концепція системності мови не сумісна з припущенням про існування в різних мовних системах тотожних елементів чи конструкцій, у яких уся сума ознак і властивостей, структура та субстанція були б цілком однакові.

Інший польський учений Т. Кшешовський запровадив поняття текстуальної еквівалентності, під яким розуміє конструкції, які можуть взаємно перекладатися. При виділенні текстуальних еквівалентів досліднику доводиться покладатися на авторитет (інтуїцію компетентного двомовного інформанта) або на власну компетентність. Поняття еквівалентності в компетентного білінгва ґрунтується на значенні. Крім значення, слід брати до уваги і форму. Якщо форми однакові, то вони конгруентні. Конгруентність — наявність функціональної еквівалентності елементів різних мов, однакових за формою. Проте ця однаковість форми є відносною і трапляється дуже рідко. Так, за Кшешовським, речення можуть бути: 1) еквівалентними, але не конгруентними; 2) еквівалентними і конгруентними; 3) нееквівалентними, але формально подібними; 4) нееквівалентними і формально різними. Еквівалентність речень належить до глибинної структури, а конгруентність — до поверхневої. Двомовний інформант інтуїтивно асоціює конкретні речення з глибинною структурою, яка лежить у їхній основі.

Перекладність як критерій еквівалентності мовних явищ визнана і німецьким контрастивістом Г. Хельбігом. Однак він застерігає, що хоча порівняння перекладів відіграє важливу роль при зіставленні, однак це лише емпірична матеріальна база й оперативний засіб встановлення контекстуальної еквівалентності.

Більшість фахівців із зіставного мовознавства розуміють еквівалентність як спільність функцій мовних одиниць. Оскільки встановити функціонально-семантичну еквівалентність важко, а можливо, її взагалі немає, то, вважає Г. Нікель, найкраще, що можна зробити, — це вдатися до поняття квазіеквівалентності, як це роблять у теорії перекладу.

3. Контрастивні спостереження (висновки). Це завершальний етап зіставного аналізу.

Вище наведено етапи двостороннього зіставлення, тобто такого, у якому використовувався третій член порівняння (*tertium comparationis*). Етапи одностороннього порівняння дещо відрізняються від двостороннього. Деталізовані послідовні етапи одностороннього зіставлення запропоновано у «Вступі до контрастивної лінгвістики» за ред. Р. Штернемана: 1) визначення предмета дослідження; 2) аналіз, опис і зіставлення окремих частин; 3) використання уже наявних досліджень (як додаткового матеріалу текстів та їх перекладів); 4) систематичний семасіологічний аналіз матеріалу вихідної мови і повне представлення семантичної структури форми вихідної мови; 5) внутрішньомовне зіставлення засобів цільової мови (як передумова однозначної інтерпретації дивергентних відношень між вихідною і цільовою мовами); 6) виявлення корелятивів у цільовій мові; 7) статистичне обстеження текстів (при цьому, якщо дані мають статистичне значення, то висновки, зроблені на основі вузького дослідження, можуть бути перенесені на ціле); 8) систематизація фактів, узагальнення, наочне представлення у вигляді таблиць усіх внутрішньомовних і міжмовних відношень.

Використання інших методів у зіставних дослідженнях

У зіставному мовознавстві використовуються майже всі лінгвістичні методи. Зіставлення можна здійснювати безпосередньо, тобто починати дослідження із зіставлення конкретних мовних фактів, але доцільніше зіставляти дані внутрішньомовного аналізу кожної із зіставлених мов, отримані внаслідок застосування певного (одного й того самого) методу. Спостереження над контрастивними працями засвідчують, що найчастіше застосовують описовий метод, дистрибутивну методику, компонен-

тний аналіз, трансформаційно-породжувальну і відмінкову граматику, переклад, математичні, психолінгвістичні й соціолінгвістичні методи.

Компонентний аналіз. Він ефективний у зіставленні лексико-семантичних і граматичних систем. Вважають, що компоненти (семи), як і фонологічні диференційні ознаки, є універсальними, не залежними від конкретної семантичної структури якоїсь мови, тому можуть служити основою порівняння (задають єдиний фон, на якому виділяються особливості кожної із зіставлених мов). Методику компонентного аналізу в зіставних дослідженнях описав Дж. Ді П'єтро: «Слова — поверхнева реалізація семантичних ознак. У процесі роботи з певним інвентарем семантичних ознак формується ряд універсальних селекційних правил, який створює повну й універсальну матрицю ознак. На основі цієї матриці за допомогою вторинного набору селекційних правил формується особлива матриця для кожної конкретної мови. Наприклад: для італ. слова *dito* і англ. *finger* «палець на руці» і *toe* «палець на носі» ознаки вилучаються з однієї універсальної матриці. Якщо їх умовно позначити 'палець', 'на руці', 'на носі' і т. д., то можна вважати ті ознаки такими, що виводяться з єдиного універсального інвентарю і поєднуються одна з одною за універсальними селекційними правилами. Відтак, використовуючи вторинний набір селекційних правил, кожній ознаці приписуємо плюсовий або мінусовий коефіцієнти з урахуванням особливостей семантики слова в кожній конкретній мові».

Ознаки	<i>dito</i>	<i>finger</i>	<i>toe</i>
'палець'	+	+	+
'на руці'	0	+	—
'на носі'	0	—	+

[Ді П'єтро 1989: 109—110].

Семантичні компоненти можна виявити шляхом зіставлення значень у певній лексико-семантичній системі — лексико-семантичній групі чи лексико-семантичному полі. Визначивши семантичні компоненти в лексико-семантичному об'єднанні в кожній із порівнюваних мов, приступають до зіставлення.

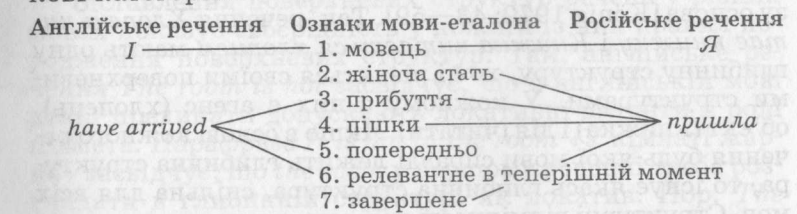
Вище йшлося про парадигматичний спосіб виявлення семантичних компонентів. Однак трапляються випадки, коли парадигматичний спосіб є недостатнім, тому для об'єктивізації компонентного аналізу слід залучити

й синтагматичний аспект — дистрибутивний аналіз (сполучуваність слів, колокацію). Так, наприклад, тільки сполучуваність слів дає змогу встановити, що англ. *handsome* «красивий» на відміну від укр. *красивий* має сему 'чоловіча стать' (*handsome* сполучається зі словами на означення чоловічої статі), а англ. *buxom* «миловидний» на відміну від укр. *миловидний* має сему 'жіноча стать', через що англ. *buxom neighbor* потрібно перекладати не як *миловидний сусід*, а як *миловидна сусідка*; що англ. *crossing* не має семи 'засіб перетинання' на відміну від укр. *перехід* 'пішки', *переїзд* 'транспортом', що англ. *cutter, receiver, drier, breaker* не мають сем 'істота'/'неістота' (позначають як особу, так і предмет, яким виконується дія: різник і різак, приймальник і приймач, сушильник і сушилка, дробильник і дробилка). Якщо в нім. *dick* «товстий» відсутня сема 'істота'/'неістота' (це слово може бути застосоване щодо предметів і людей: *ein dicker Mann* «товстий чоловік», *ein dickes Buch* «товста книжка»), то його англійський корелят *fat* звичайно стосується людей і тварин (має сему 'істота': *a fat man* «товстий чоловік»), а з назвами предметів вживається *thick* (*thick book* «товста книжка»). Англійський прикметник *wide* «широкий» і його німецький корелят *weit* також різняться колокацією: *a wide square* «широка площа» — *ein weiter Platz, a wide plane* «широка рівнина» — *eine weite Ebene, a wide hole* «широка діра» — *ein weites Loch*, але *a wide plank* «широка дошка» — *ein breites Brett*. Пор. ще: нім. *Hände waschen* «мити руки», *Wäsche waschen* «прати білизну», дослівно «мити білизну» (те ж саме в англійській мові — *to wash one's hands, to wash the linen*) і укр. *мити руки*, але *прати білизну*; укр. *чистити зуби, чистити картоплю* і нім. *Zähne putzen*, але *Kartoffeln schälen*.

Трапляються випадки, коли слова-кореляти мають однаковий набір сем, але місце якихось сем у семній структурі значення слова (їх важливість) не збігається; іншими словами, в зіставлюваних лексемах акцентується на різних семах. Так, за спостереженням Т. О. Репіної, у французькій та італійській мовах є по дві синонімічні пари на позначення чоловічої і жіночої статі (франц. *homme — femme, mâle — femelle*, італ. *uomo — donna, maschio — femmina*). Французькі *mâle — femelle* вживаються не так для того, щоб позначити належність людей до різної статі (для того перевагу мають

homme — femme), як для передачі характеру чоловічої чи жіночої поведінки. В італійських *maschio i femmina* на першому плані належність людини до певної статі без акценту на властивостях, характерних для представника цієї статі. У тому контексті, в якому француз вживе слова *homme, femme*, італієць надасть перевагу словам *maschio, femmina*. Отже, французькі *mâle, femelle* й італійські *maschio, femmina* різняться комбінаціями сем: у французьких словах сема 'поведінка' є головною, а в італійських вона супроводжує основну [Репіна 1996: 140—141].

Компонентний аналіз застосовують і до морфологічного та синтаксичного рівнів. Так, К. Джеймс, зіставляючи російську фразу *Я пришла* з англійським еквівалентом *I have arrived*, показує, що обидві фрази разом відображають сім сем (особу, стать, характер руху, напрямок руху, минулий час, завершеність дії, зв'язок дії з моментом мовлення), але тільки три з них (особа, напрямок, минулий час) представлені в обох фразах і виступають як лексико-граматичні обов'язкові категорії.

[Джеймс 1989: 271].

Такий аналіз показує, що в мові на рівні її реалізації відображає позамовну дійсність саме по собі, а що підказується лише мовною системою; він уможлиблює відокремлення спільного від специфічного національно-мовного, обов'язкові мінімальні елементи висловлення, необхідні для точного опису ситуації, від надлишкових елементів, вживання яких зумовлене лише системою мови.

Трансформаційно-породжувальна модель Н. Хомського. Вона використовується в контрастивних дослідженнях синтаксису і сприяє виявленню таких особливостей мовної структури, які за умов використання інших методів могли б бути нерозкритими. Вважають, що переваги застосування трансформаційно-породжуваль-

ної граматики в зіставних дослідженнях полягають в тому, що: 1) відмінності між мовами формулюються як відмінності між системами і правилами для окремих ділянок мови; 2) у трансформаційно-породжувальній моделі застосовуються поняття «глибинної і поверхневої структур».

Глибинна структура. Це абстракція, яка містить усі елементи, необхідні для утворення поверхневих структур речень із подібною семантикою. До неї належить семантика речення (пропозиція і модальність). Способи реалізації цієї семантики в кожній мові належать до поверхневої структури. Поняття типу «агенс», «об'єкт», «дія», «інструмент», «локатив» тощо — одиниці глибинної структури, а поняття типу «підмет», «присудок», «додаток», «обставина» тощо — поверхневої. Поверхневою є також уся фонетика.

Глибинні структури є спільними для всіх мов, універсальними, тому можуть бути використані як єдина точка відліку, основа в зіставних дослідженнях. Деякі дослідники вважають, що трансформаційно-породжувальна граMATика — єдина придатна для контрастивного аналізу основа [König 1970: 43—59]. Так, речення *Хлопець читає книжку* і *Книжка читається хлопцем* мають одну глибинну структуру, хоч і різняться своїми поверхневими структурами. У кожному з них є агенс (хлопець), об'єкт (книжка) і дія (читати). Якщо в основі кожного речення будь-якої мови справді лежить глибинна структура, то існує якась глибинна структура, спільна для всіх мов. Структурні відмінності між мовами в такому випадку є суто зовнішніми: глибинна структура спільна, однак виражена по-різному в поверхневій структурі мов.

Глибинний і поверхневий рівні структури пов'язані між собою наборами трансформацій. Для кожного кроку виведення поверхневої структури з глибинної формулюється експліцитне правило. Особливості граматики кожної мови виявляються у відмінностях правил переходу від глибинної структури до поверхневої. Ці правила переважно є специфічними для кожної мови. Контрастивіст якраз і досліджує відмінності між трансформаційними правилами. Якщо трансформаційні правила якихось двох структур порівнюваних мов однакові, то відмінностей нема. Так, дві глибинні структури *Я маю яблуко*. *Яблуко червоне* трансформуються в поверхневі в англійській і німецькій мовах таким чином:

Глибинна структура *I have an apple. The apple is red* →
 1. *I have an apple which is red* →
 2. *I have an apple — red* →
I have a red apple Поверхнева структура

Глибинна структура *Ich habe einen Apfel. Der Apfel ist rot* →
 1. *Ich habe einen Apfel, der rot ist* →
 2. *Ich habe einen Apfel — rot* →
Ich habe einen roten Apfel Поверхнева структура

Різниця між англійською і німецькою мовами в цьому випадку виявилася лише в узгодженні артикля з іменником *Apfel* (морфема *-en*) [Джеймс 1989: 247].

Зіставляючи поверхневі структури укр. *Йде дощ*, англ. *It is raining* і ісп. *Llueve*, виявимо, що за спільної глибинної структури між ними існують такі відмінності: 1) породження форми суб'єкта *it* в англійській мові; 2) породження форми прогресивного виду зі специфічним функціонуванням в іспанській мові і 3) породження дієслівної форми *йде* у значенні «зараз має місце, відбувається» при вираженні основного значення іменником-суб'єктом в українській мові.

Зіставлення поверхневих структур речень у різних мовах показує своєрідність у кожній із них правил породження поверхневих структур. Так, англійське речення *The room is hot* засвідчує, що в англійській мові деякі предикати допускають локативні актанти в ролі підмета. Парафраза *It is hot in the room* «У кімнаті жарко» засвідчує, що *the room* у першому реченні треба розглядати в глибинній структурі як локатив. Пор. *The milk is hot* «Молоко гаряче», де така парафраза неможлива. Англійська мова дуже часто допускає використання локатива й інструмента у функції підмета, що невластиво іншим індоевропейським мовам. Наприклад, речення *This tent sleeps four people* (дослівно «Ця палатка спить чотири людини») передається українським реченням *У цій палатці може спати чотири особи*, нім. *In diesem Zelt können vier Personen schlafen*; речення *The accident killed many people* (буквально «Нещасний випадок убив багато людей») передається українським реченням *Внаслідок нещасного випадку (через нещасний випадок) загинуло багато людей*, німецьким *Bei dem (durch den) Unfall wurden viele Menschen getötet* [Никель 1989: 363]. Отже, в українській і німецькій мовах використання локатива й інструмента у функції підмета не допускається.

Контрастивне зіставлення мов у разі використання глибинного синтаксису здійснюється в кілька етапів:

1. Спостереження за відмінностями поверхневих структур. Ці відмінності варіюються в широких межах: від відсутності якоїсь ознаки поверхневої структури в одній із зіставляваних мов до часткової спільності в обох мовах. Наприклад, у китайській мові нема показників числа, в англійській є; в арабській і англійській мовах є флексії числа, але в арабській мові більш деталізована система маркування, ніж в англійській.

2. Формулювання глибинно-поверхневих (реалізаційних) правил, тобто правил переходу від глибинної структури до поверхневої. Вони охоплюють різні позначення числа в кожній із мов. Так, в англійській мові іменники отримують відповідний показник, якщо вони належать до розряду обчислюваних; у необчислюваних іменниках таких показників нема. У китайській мові відсутні показники числа в усіх випадках [Ди Пьетро 1989: 98—99].

Порівняння і протиставлення здійснюється в ході самого процесу породження. Саме такий підхід використав Т. Кшешовський у створенні своєї контрастивної породжувальної граматики [Krzeszowski 1974]. Такий контрастивний аналіз називають вертикальним. Контрастивна генеративна граMATика Кшешовського ґрунтується не на поєднанні двох одномовних граматики, як це було прийнято в класичному контрастивному аналізі, а являє собою єдину двомовну граматику. На шляху від універсального семантичного представлення на вході до конкретно-мовної поверхневої структури на виході контрастивна породжувальна граMATика проходить п'ять етапів:

- V. Постлексичний → В И Х І Д
 IV. Лексичний
 III. Синтаксичний
 II. Категоріальний
 В И Х І Д → I. Семантичний

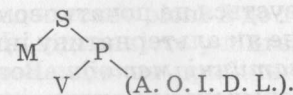
[Джеймс 1989: 257—258].

У мовознавстві трапляються випадки переосмисленого вживання поняття глибинної структури, де під нею розуміють загальне категоріальне поняття (означеність/неозначеність, транзитивність/нетранзитивність, істота/неістота тощо), яке лежить в основі систем порівнюваних мов, а термін *поверхнева структура* вживається в традиційному значенні — конкретні мовні засо-

би вираження. Таке переосмислене вживання дозволяє застосувати трансформаційно-породжувальну граматику для контрастивного дослідження не тільки синтаксичного, а й будь-якого двостороннього рівня мови.

Переосмислене вживання поняття глибинної структури використовується також стосовно фонології. Так, К. Джеймс, стверджуючи про породжувальну фонологію, виходить із припущення, що поверхнева фонологія (фонеми) виводиться з глибинної (диференційних ознак) за допомогою трансформацій. Диференційні ознаки є більш фундаментальними, ніж сама фонема. Цей підхід, на його думку, має дві переваги: 1) економічність опису (мова, яка використовує 30—40 фонем, може бути вичерпно описана за допомогою 12 розрізнювальних ознак); 2) універсальність розрізнювальних ознак (універсальний набір ознак може служити основою порівняння в фонологічному контрастивному аналізі) [Джеймс 1989: 289].

Відмінкова граMATика (Ч. Філлмор). Вона тісно пов'язана з трансформаційно-породжувальною граMATикою. Використовується як метод опрацювання мовних фактів перед їх контрастивним описом. Відмінкова граMATика — це своєрідна теорія універсальної семантичної бази мов. Відповідно до неї глибинна структура будь-якого речення в будь-якій мові повинна мати формулу:

Ця формула розшифровується так: речення (S) складається з пропозиції (P) і модальності пропозиції (M). Пропозиція (P) — це зміст речення. Модальність (M) об'єднує такі ознаки, як заперечення, час, спосіб, вид і ставлення мовця. Пропозиція складається з дієслова (V) й одного або двох імен, які розрізняються відмінком: агентив (A), об'єktiv (O), інструменталіс (I), датив (D), локатив (L) [Філлмор 1968: 369—495]. Ці відмінкові відношення, за Філлмором, охоплюють «набір універсальних, можливо, вроджених понять, що ідентифікують деякі типи суджень, які людина здатна робити про події, що відбуваються навколо неї, — суджень про речі такого роду, як «хто зробив щось», «з ким щось сталося» і «що зазнало деяких змін». Наприк-

лад: *The wind opened the door* «Вітер відчинив двері» (тут маємо O + I, тобто інструменталіс (*the wind*) і об'єкт (*the door*), хоча на поверхневому рівні *the wind* є підметом. Пор. ще: *У кімнатах тепло* і *The room is warm* (буквально «Кімната тепла»). Ці речення, незважаючи на поверхневі відмінності, зводяться до однієї глибинної відмінкової конфігурації.

Відмінкова граматики може стати ідеальною моделлю для контрастивного аналізу, тому що її кількісно обмежена універсальна відмінкова множина дає основу для зіставлення, поверхневі структури виводяться з глибинної відмінкової конфігурації і апарат відмінкових конфігурацій дуже простий для застосування.

Переклад. Деякі дослідники пропонують його як альтернативу іншим методам контрастивного аналізу [Кёрквуд 1989: 341—349; Репина 1996: 5]. Т. О. Репина, яка провела контрастивне дослідження на матеріалі власних перекладів, вважає, що переклад є найперспективнішим способом зіставного дослідження неблизькоспоріднених мов. Інші дослідники, навпаки, стверджують, що переклад не можна вважати критерієм міжмовної еквівалентності, оскільки він може виявити контекстуальну, а не повносистемну еквівалентність. Не можна погодитися з думкою Ді П'єтро, що переклад слід розглядати як технічний прийом, який використовується на початковому етапі контрастивного аналізу, а не як альтернативу іншим методам.

Математичні методи. Вони сприяють об'єктивізації спостережень у контрастивних дослідженнях. За допомогою кількісних обчислень можна визначити «питому вагу» певного явища в зіставляваних мовах і в такий спосіб виявити в кожній із них тенденції у використанні аналогічних явищ. У разі вивчення типологічних ознак досліджуваних мов можна використати методику типологічних індексів Дж. Грінберга, яка ґрунтується на відносній частотності двох одиниць у певних відрізках тексту. Позитивним у квантитативній типології є те, що в ній кожна з мов займає в класифікації певне місце відповідно до статистичного показника ознаки, за якою характеризуються мови. На сучасному етапі розвитку мовознавства можливості застосування математичних методів значно зросли, оскільки з виникненням корпусної лінгвістики розширилися емпі-

рична база зіставних досліджень (наявність великих масивів мовних даних в електронному вигляді). Дехто навіть інтерпретує корпусну лінгвістику як метод лінгвістичного дослідження (М.-А.-К. Холлідей, У. Тоніні-Бонеллі).

Психолінгвістичні методи. Вони є ефективними особливо в контрастивних дослідженнях лексико-семантичних систем мов. Спочатку дослідник проводить психолінгвістичні експерименти (вільний і цілеспрямований), відтак результати експериментів зіставляє і робить відповідні висновки. Прикладом є розвідка І. Е. Подоляна, у якій досліджено національно-специфічні особливості асоціювання назв рослин в українській, англійській та німецькій мовах і дослідження Д. І. Терехової, в якому зіставлено асоціати соматизмів в українській і російській мовах.

Крім описаних тут методів, останнім часом у зіставних дослідженнях почали застосовувати концептуальний аналіз (зіставляються окремі концепти і концептуальні простори) [Старко 2004; Бондаренко 2005].

У зіставному мовознавстві на аналіз мовних фактів існує два погляди. Один з них передбачає можливість адекватного опису мовних явищ, інший — звертає увагу на відносність будь-якого лінгвістичного опису і на правомірність різних підходів до одного й того самого мовного матеріалу. Так, Ч. Базелл стверджує, що одна й та сама мовна система допускає різні й до того ж цілком правомірні описи. Ця відмінність у лінгвістичному світогляді поділяє мовознавців на прибічників *God's truth linguistics* («істиннісного, єдино можливого опису») і прибічників *hocus-locus linguistics* («релятивного опису»).

Запитання. Завдання

1. Розкрийте зміст і принципи застосування індукції й дедукції в зіставному мовознавстві.
2. У чому сутність зіставного методу? Яка його мета? Чим відрізняється він від порівняльно-історичного методу? Розкрийте специфіку використання зіставного методу. Що таке односторонній і двосторонній підхід у застосуванні зіставного методу?
3. Що таке мова-еталон? Яким вимогам вона повинна відповідати? Що використовують як мову-еталон на сучасному етапі? Розкрийте співвідношення термінів «мова-еталон» і «*tertium comparationis*»?